

KLÂSİK EDEBİYATIMIZA PSİKANALİTİK YAKLAŞIM DENEMELERİ - AÇMAZLAR VE ZORUNLULUK -

Özer Şenödeyici

Edebiyat Otağı, sayı: 30, Mart 2008

Klâsik edebiyat, her şeyden önce bir geleneğin edebiyatıdır ve bu gelenek zaman aşımına uğrayarak geride binlerce eser ve kendisinden yabancılaşmış bir nesil bırakmıştır. Öyle ki kültürel değişim, eldeki metinlerin anlaşılabilmesi için lügatlerden daha fazlasına ihtiyaç duyulan bir seyir kazanmıştır. Bu edebiyat döneminin günümüz insanına ne verebileceği ve günümüz insanının bu edebiyattan nasıl istifade edebileceği konuları, disiplinler arası bir çalışmayı beklemektedir. Bu bağlamda farklı sosyal bilimlerin edebiyat ilmine sunduğu imkânlar, klâsik edebiyatımız için de göz ardı edilmeksizin tartışılmalı ve denenmelidir.

Sanatkarların, eserlerini şekillendiren kalıplar içinde ne söyleyip de diğerlerinden ön plâna çıktıkları, geleneğin yaşadığı dönemde ne türden mahsullerin makbul ve muteber görüldüğü gibi konular hâlâ zevk sahibi kimselerin verdiği hükümler dışında bir çerçeve kazanamamıştır. Sistemli ve geçerli bir metottan mahrum olunması da yapılacak çalışmaların önünde bir engel teşkil etmektedir. Bununla birlikte tüm klâsik edebiyat mahsullerine aynı standartlarla uygulanabilecek bir metot bulunmamaktadır. Çünkü bu dönem mahsullerinin tür ve biçim çeşitliliği ve coğrafi çerçevesi, tüm eserleri şamil bir metodun tasarlanmasını imkânsız hâle getirmektedir. Farklı duyarlılıkları, farklı üslupları ve farklı yaklaşımları standart bir metot içine sığdırmak, ya metodun sınırlarını genişletmek ya da malzemenin sınırlarını daraltmak sonucunu doğurabilir. Biz de bu bakış açısı ile tüm metinlere aynı ölçülerle uygulanamasa da bazı yönlerden klâsik edebiyat metinlerinin anlaşılmasına katkıda bulunacağını düşündüğümüz psikanalizi değerlendirmek istedik. Yazımızda psikanalizin klâsik edebiyat mahsullerinin değerlendirilmesi esnasında bir katkısı olup olamayacağı hakkında bazı görüşler beyan edeceğiz.

Modern dünyada psikoloji ve edebiyatın birbirlerine sunduğu olanaklar neticesinde, edebî eserlerin psikolojide malzeme olarak kullanıldığı; sanatçıların da doğrudan doğruya psikoloji kuramlarından etkilenerek eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Dolayısı ile bu iki disiplinin birbirlerine geniş imkânlar sunduğu ortadadır. “*Edebiyatın psikoloji bilimine sunduğu edebî eserlerin psikolojinin vazgeçilmez kavramlarına dönüşmesi -Oidipus ve Elektra kompleksleri, Sindrella kompleksi gibi- ve bugün edebî eserlerin çözümlemelerinde, özellikle yazarın iç dünyasının aydınlatılmasından tutun da yaratma süreçlerinin niteliğine, edebî eserle yazar arasındaki bağa kadar pek çok üstü örtülü konunun psikoloji biliminden yararlanılmaksızın yapılmasının zor oluşu gerçeği ortadadır. Bu bağlamda psikanalizin keşfi bile başlı başına bir yenilik olarak addedilmelidir* (Emre, 2005: 13).”

Her sanatçı, eserine kişisel birtakım deneyimlerini, üslubunu, hayata bakışını nakşeder. Sanatçının eserine aktardığı bu unsurların temelinde insan bilincinin ötesindeki bazı süreçlerin ve faaliyetlerin de doğrudan etkisi vardır. Bunlar bir yana, edebî eserin malzemesi olan sözcükler, psikanalize göre “bilinçaltı” adı verilen geniş, etkin ve üstü örtülü bir alanın su yüzüne çıkmasına araç olan birimlerdir. Zaten bu noktadan hareket eden Freud^[1] da, kuramını çeşitli edebî metinlere uygulayarak kendisine malzeme sağlamıştır. Daha sonra Ernest Jones, “Hamlet”i psikanalitik açıdan incelemiş ve çarpıcı bazı sonuçlara ulaşmıştır.^[2]

Freud’un kuramını, edebiyat ilmi açısından izah etmek yerinde olur. Freud, kişiliği üç bölüme ayırır: İd, ego ve süper ego. Bu yapılar, bir buzdağı temsilinde düşünülürse id’in tamamı ve süper egonun bir kısmı, buzdağın görünmeyen ancak görünen kısmından çok daha büyük kesiminde kalır. İd, zevk ilkesine göre hareket eden dürtüleri ve istekleri barındırır. Ego, mantıklı düşünme ile ilgili kısımdır ve id’i dizginlemeye çalışır. Süper ego ise aile ve toplumun bireye aktardığı ahlakî değerleri ve gelenekleri karşılar. İd ve süper ego arasındaki çatışma bireyin kaygı düzeyini artırır. Aradaki gerilimi ise süper ego dengeler. Freud, bastırılan arzuların asla yok olmadığını, kendilerini bilinçaltında gizleyerek zaman zaman meydana çıktıklarını savunur. Basit bir dil sürçmesi bile bazen bunların ortaya çıkmasına aracı olur. Freud, sanatçıların da eserlerinde söylediklerinin, onların bilinçaltına ittiklerinin bir şekilde zuhuru olduğunu düşünerek; edebî eserlere yaklaşır. Bilinçaltına

itilen ve zuhura gelmek için fırsat kollayan bastırılmış duyguların temelinde cinsellik ve saldırganlık yatar.

Bu kuramın, klâsik edebiyatımıza ait metinlere uygulanmasını zorunlu kılan bazı noktalar olduğu gibi, psikanalizin genel olarak edebî metinde özelde ise klâsik edebiyat metinlerinde çıkmaza düştüğü bazı noktalar dikkat çekmektedir. Bunların maddeler halinde ele alınması ve değerlendirilmesi, yeri geldiğinde Freud'un, konu ile ilgili teorilerinin de açıklığa kavuşturulmasına yardımcı olacaktır. Bu nedenle verdiğimiz kısa bilgiden sonra, klâsik edebiyatımız ve psikanalitiğin kesişim ve ayırım noktalarına geçmek uygun olur kanaatindeyiz.

Psikanalitik kuram, kendi yapısından kaynaklanan bazı hususlar nedeniyle, modern eleştirmenler tarafından da eleştirilmiştir. Bu tepkilerin nedenlerinin başında, psikanalitik metodun esere değil, yazara yönelik bir eleştiri içermesi gelir. Eserden hareketle yazara ulaşmanın, eldeki malzemenin değerlendirilmesine ne kadar etkili olabileceği tartışmalı bir mevzudur. Psikanalitiği ve klâsik edebiyatımızın hususiyetlerini göz önüne alırsak, kuram ve geleneğin farklı açılardan da mutabakat göstermedikleri ortaya çıkar. Biz, klâsik edebiyatı mihenk olarak psikanalitik kurama yaklaşmayı deneyeceğiz ve bu kuramın hangi noktalarda doğru ve faydalı, hangi noktalarda hatalı ve sakıncalı sonuçları doğurabileceğini sorgulayacağız.

Problemler

Geleneğin, batılı bazı metotların denenerak açıklanmaya çalışılması, Türk kültürünün yüzünü batıya çevirmesinden sonra çeşitli biçimlerde gündeme getirilmiştir. Çeşitli metotların uygulamalı örnekleri bulunmakla birlikte, henüz “metot” kavramının edebiyat teorisi açısından karşılığı dahi dört ayağı üzerine oturtulabilmiş değildir. Bunda biraz da, eldeki metinler arasında medenî farklar bulunması ve metotların batıdaki biçimleri ile aynen bizim metinlerimize uygulandığında farklı sonuçlar çıkmasının da etkisi vardır. Metinlerin, bünyelerinde barındırdıkları yerel ve millî unsurlara yönelik bir yönü bulunması gerekir.

Psikanalitiğin tüm boyutları ve tezleri ile klâsik edebiyatımızda müspet bir sonuca ulaşmamıza engel olacak kimi açmazları bulunmaktadır. Ancak biz bunları, bu kuramın tamamı ile reddedilmesi için değil, elverişli kimi noktalara işaret ederek bunlardan istifade edilmesi için gündeme getirmek istiyoruz. Psikanalitiğin daha önce de, doğu medeniyetine ait materyaller üzerinde denendiğini ve tartışmalı sonuçlar doğurduğu bilinmektedir: Hilmi Ziya Ülken, “gözümüzü modern dünya zaviyesinden ayarlayarak mazimizi, İslâm din ve medeniyetini o bakışla tetkik etme” biçiminde özetlenebilecek (Yavuz, 1998: 19-29) bir yaklaşımla 1944-45 yılları arasında verdiği konferanslarda, Freud'un psikanalizine benzer bir yaklaşımla tasavvufu değerlendirmeye çalışır.^[3] Vardığı sonuç ise, “*Mutasavvıfın Nefs-i Emmâre'den kastettiği şeye Libido, Nefs-i Levvâme'den kastettiği şeye de Benlik Hissi*” dendiğidir (Yavuz: 1998: 26).^[4] Ulusal felsefe ve ulusal tefekkür arasında bir ayrıma giden Hilmi Ziya Ülken'in görüşlerini ve doğu ile batı arasında kurduğu benzeşim bağlantılarını değerlendiren Hilmi Yavuz, Ülken'in tasavvuf ve psikanaliz arasında kurduğu benzeşim bağlantısının rastlantısal olduğunu belirtir (1997: 28): “... *Psikanaliz kuramı ile tasavvuf arasındaki benzerlik, Freud ile mutasavvıfların aynı evrensel sorular üzerinde düşündüklerini gösterir; dolayısıyla, aralarındaki benzerlik rastlantısal'dır. Yeri gelmişken yineleyelim. Ülken, tasavvufu psikanaliz kuramının kavramlarıyla temellendirirken, gerçekte asal programına bağlı kalıyor: 'Gözümüzü modern dünya zaviyesinden ayarlayarak mazimizi, İslam din ve medeniyetini tetkik etme' programına...*” Yani psikanaliz de, bilimsel bir metot olma iddiasında olan, ancak farklı türdeki malzemelerde aynı sonucu veremeyen bir metottur.

Toplumsal Yapı Farklılıkları ve Adaptasyon Problemi

Her keşif ve her bilimsel tez, bir ihtiyacı karşılamak için ortaya çıkar. Sosyal bilimlerde de, toplumsal cereyanların, beklentilerin ve hadiselerin kaçınılmaz bir sonucu olarak o hususlarla ilgili yeni alanlar doğar. Bilimsel bazı ölçümlere ve yöntemlere başvuran ve klinik bir ciheti de bulunan psikanaliz, zuhurundan sonra bir gereklilik olarak Batı edebiyatında da kendisine yer bulmuştur.

Muarızları ve destekçileri ile bu kuram, bir mekân ve zamanın kaçınılmaz bir sonucu olarak doğmuştur. Freud'un ateşli savunucularından Stefan Zweig, sürekli bastırılan ama bir şekilde zuhur etmeyi başarabilen dürtülerin, bilimsel bir metotla ele alınması ve açıkça sergilenmesini takdirle karşılar: “*Bir yüzyıl boyunca, bütün Avrupa’da, cinsel sorun karantinaya alındı. Ne inkâr edildi, ne doğrulandı; ne ortaya çıkarıldı, ne çözümlendi; fakat yavaşça bir paravanın arkasına itildi* (1991: 10).” Ardından psikanalitiğin, bir devrin telakkisini değiştirdiğini ve bu değişiklikle kimseye rahatı vaat etmediğini, aksine acı olan gerçeği dile getirdiğini ifade eder: “*Hiçbir zaman, avutma zevki için Freud, insana rahat bir çıkış yolu, bir yer ya da gök cennetinde yer göstermemiştir, fakat her zaman ve yalnızca kendi kendini tanımaya götüren yolu, onun Ben’inin en derinliğine varan yolu göstermiştir. Görüş keskinliği, bağışlamasıdır; düşünme tarzı insan hayatında hiçbir şeyi hafifletmemiştir* (1991: 21).” Avrupa kültüründe bu denli kökten bir sorgulamayı gerektiren bir tezin, bizim coğrafyamız üzerindeki tesirleri bu kadar yıkıcı ve köktenci olmamıştır. Bunda, psikanalizin doğuşunu hazırlayan şartların aynıyla doğu kültüründe bulunmamasının etkisi vardır. Ayrıca, sosyal bilimlerde kuramların, savunucularının izlerini taşıdığı unutulmamalıdır. Freud’un kuramıyla yine Freud’u yorumlayan (eleştiren) Erich Fromm bu durumun psikanalitik için de geçerli olduğunu şöyle ifade eder (2000: 9): “*Psikanaliz, eksiklikleri kadar, büyük başarılarıyla da kurucusunun kişiliğinin izlerini taşıyor. Şu halde psikanalizin kökeni, hiç kuşkusuz Freud’un kişiliğinde aranmalıdır.*” Belli bir kültüre ait bir teorisyenin sosyal bilimlerde uygulanabilecek kuramı, öncelikle kendi kültürel çerçevesini ve bizzat şahsını bağlar.

Psikanaliz bugün tüm dünyada güncelliğini koruyan bir metot, bir inceleme alanı ve bir bilimsel birikim olarak kabul görülürken; sosyal psikolojinin ortaya koyduğu veriler, toplumların kendi sosyo-kültürel yapıları içinde incelenmesi gerektiğini eklemektedir. Yani, her kültürü kapsayan standart bir psikolojik yaklaşım biçiminin mevcut bulunmadığı söylenebilir. Doğrudan adaptasyonlar ise, uygulamada aynı ancak nedenleri farklı birtakım ritüellerin, gelenek ve göreneklerin hatalı değerlendirilmelerine neden olabilmektedir.

Klâsik şiirimizde sanatkârın, geleneğin kendisine sunduğu imkânlar dışında neleri anlatmak istediğini keşfetmeye çalışmak oldukça zordur. Sanatkârın ayrıntılı hayat öyküsü ve mizacı tam olarak ortaya konmadığı takdirde böyle bir yola başvurmak ise, yolundan sapmış verilere ulaşmayı kaçınılmaz kılar. Bunu bir örnekle açıklamak uygun olur. Klâsik şiirimizde sevgili tipi tektir. Bu sevgili, zalim ve umursamaz tavırlarıyla dikkat çeker. Ahmet Hamdi Tanpınar, bu özellikleri “saray istiaresi” adını verdiği bir yaklaşımla açıklar. Aynı tespiti, düz bir mantıkla açıklayıp, sonuçları psikanalitiğe mal etmek doğru olmaz, kanaatindeyiz. Daha açık bir ifadeyle, buradaki zalim sevgiliyi, “sadist”, çilekeş âşığı da “mazoşist” olarak yorumlamanın, ne psikanalitik kurama ne de klâsik şiir geleneğimize bir katkısı olabilir. Bu noktada sergilenecek bilimsel tavır, modern sosyal psikolojinin ortaya koyduğu gibi; her kültürü, yapısını oluşturan dinamikler çerçevesinde değerlendirmektir.

Psikanalizin, farklı kültürlerin edebi eserlerine uygulanması konusunda, kültürel farklılıkların hesaba katılması gerekir. Yani problemin, yalnızca edebi eserlerle sınırlı bir alanda ele alınmasından ziyade; eserin vücut bulduğu kültürel atmosferin de değerlendirilerek sonuca bağlanması gerekir. Yukarıda verdiğimiz saray istiaresi örneğinin, kültüre özgü bir yaklaşımla değerlendirilmesi gerektiğine dair söylediklerimizi, sosyal psikolojiyi ilgilendiren bir örnekle pekiştirmek yerinde olur. Geleneksel Türk kültüründe düğün gecesinde damadın yumruklanarak gelin odasına uğurlanması âdeti vardır. “*Damat, kendisine yapılan bu hareketler karşısında acı duyduğunu yansıtmaması gerekeceği yerde; sırtına, koluna vurmaları gülümsemeye karşılar. Türk geleneksel kültürünü bilmeyen veya bu kültüre yabancı olan bir psikolog bu tabloyu gözlemlediğinde, damadın gülümsemelerini “mazoşist” olarak değerlendirebileceği gibi, arkadaşlarının davranışlarını da “sadizm” olarak değerlendirebilir* (Kurt, 2002: 17).” Edebî düzlemde işlenen ve sosyal hayatta karşılığı bulunan bu gibi tutumların ve davranışların değerlendirilmesi de, edebî geleneğin vücut bulduğu kültür atmosferi hesaba katılarak yapılmalıdır.

Klâsik şiirimizde sevgilinin zalim yaklaşımının, âşığın gözünde mübalağalı bir biçimde dile getirilmiş çeşitli davranışları ve özellikleri yansıttığını hatırlatmak gerekir. Sözelimi Necâtî Bey (1992: 155):

Âkıbet cevri ile cân almak çün oldu hû sana

Ben de geçdim cân u dilden ey sanem yâhû sana^[5]

derken, sevgilisinin acı vermekten zevk duyan psikopatolojik tutumunu değil; onun kendisine karşı gâh istiğnaya gâh bir göz ucuyla bakışa dayanan tavırlarını anlatmaya çalışmıştır. Klâsik şairlerimizden sevgilisinin fiziksel işkencesi ile ölen yoktur. Sadece, acı ve çileye, gönül verilen bir kimseden geldiği takdirde, sonsuz bir tahammül göstermeyi meziyet bilen bir anlayışın akisleri vardır. Hatta, Mecnûn'un sevgiliden gelen çilenin ve ıstırapın artması yönündeki yalvarışı bu bağlamda değerlendirilebilir ve Fuzûlî'nin “*Yâ Rab belâ-yı aşka kıl mübtelâ beni*” mısraını bu telakkinin veciz bir ifadesi olarak sunabiliriz.

Geleneğin yarattığı âşık tiplemesinin, içinde yaratıldığı toplumun bir cihetini gösterdiği gerçeği, eski kültürümüzün bu hadiseye nasıl bir açıdan baktığının izah edilmesini gerekli kılar. Mademki bir âşık tiplemesi yaratılmıştır ve mademki bu âşık tiplemesine asla reddetmeyeceği bir eziyet pay biçilmiştir; öyleyse ortada bireysel değil toplumsal bir bakış açısı söz konudur. Psikanalitik, böyle bir tutuma “nevrotik” bir vaka olarak yaklaşır. Ancak, benzeri düşüncüler yalnızca bu geleneğin içinde doğduğu ve yaşatıldığı topluma bazı yersiz ithamlarda bulunmaktan öte bir şey ifade etmez. Klâsik şair, derin bir sezgi ile aşkın kendisinde uyandırdığı hisleri en ince ayrıntısına kadar düşünür ve bundan estetik bir malzeme çıkarmaya çalışır. Platonik bir aşk söz konusu olduğunda, hissettikleri ise, manevi yoğunluğu ağır bir acıdan ibarettir. Bu acı ve melankoli, fiziksel yönde de birtakım belirtiler gösterir. Âşık, hasretli bir bekleyişin uyandırdığı can sıkıntısı ile vücudunda beliren sigilleri, sivilceleri “kan girdabı” şeklinde düşünür ve mısralarına alır (1990: 157):

Yem-i âteş-hurûş-ı dilde oldukça sükûn peydâ

Eder her dâğ-ı hasret tende bir girdâb-ı hûn peydâ^[6]

Nâilî bu beytinde, işte böyle bir hassasiyeti dile getirmektedir. Bu ifadelerin kimileri, sosyal hayatta karşılığı bulunan ve sevginin ifrat göstergesi biçiminde algılanan “vücutu dağlama” hadisesini çağırırsa da bu, yalnızca o ifratı manevî boyutuyla tadan âşıkların hâllerine tercüman olması için esere girer. Eskilerin tabiri ile *Acem mübalağasının*, âşığın bu abartılı çile tasvirinde önemli yeri vardır. Bu örnekler herhangi bir divanın herhangi bir sayfasına bakılarak rahatlıkla çoğaltılabilir.

Her devrin, her toplumun hayata ve nesnelere karşı bakışında farklılıklar söz konusudur. İnsan, takip edilebildiği kadarıyla, son beş bin yıldır temel olarak aynı fiziksel ve ruhsal özellikleri gösterse de şartların ve zamanın birtakım etkilerine maruz kalarak bunların şiddetini değişik düzeylerde yaşamıştır. Kimi zaman, bazı davranış kalıpları rağbetten düşmüş, kimi zaman önce yadırganan ve tepki gören davranışlar genel kabul görmüş ve farklı zamanlarda durumlar, tutumlar ve davranışlar farklı duyarlılıklarla algılanmıştır. Ayın, birinci felekte bulunduğu, melekler tarafından burcuna çekip getirildiğine; dünyanın düz olduğuna ve bir öküzün başında taşındığına inanan bir insanın; modern insandan, en azından nesnelere bakış açısı itibarıyla ayrıldığı su götürmez bir gerçektir. Eski kültürün, bu yönlerinden habersiz bir şahsın, insanı tek ve değişmez bir ölçüt olarak değerlendirmesi hatalı yargıları doğurur. Misâlen, tasavvufî literatürde bazı anlayışları temsil eden terim anlamlı sözcüklerin, ilk anlamlarıyla doğrudan psikanalitik metotla yorumlanabilmesine imkân yoktur. Tasavvuf terminolojisinde de yer alan “vuslat -kavuşma, birleşme-, şeb-i arûs -gelin gecesi-” tabirlerini ilk anlamlarıyla ele almanın doğuracağı yanlış anlamaları buna örnek verebiliriz.

Bayağılığa Düşme Tehlikesi

“Bilimsel metot” önyargılardan, önsezilerden, ideolojik saplantılardan, “bilimsellik kisvesi” adı altındaki kişisel yorumlardan uzak olmalıdır. Aksi durumda, bilimsel veri olarak sunulanların, kişisel yorumların ötesine geçmediği bazı sonuçlara ulaşılabilir. Ulaşılan sonuçların toplumsal kabul hâline gelecek biçimde dayatmalarla ve önyargılarla sunulması ise; bilimin, yalnızca “özel bilgi birikimi” olarak anlaşılmasına kadar varabilecek bazı kötü sonuçları doğurur. René Guénon konu hakkında şunları söyler (1997: 12): “*Bayağılaştırıcı (kişi) gerçekleri daima basitleştirerek ve aynı zamanda, bilim adamlarının bile sadece hipotezler olarak baktıkları şeylerin doğruluklarını kesin olarak teyit ederek çarpıtır. Ancak, böyle bir tutumu takınmakla, sonuçta, modern dünyada herkese empoze edilmiş olan ve temelde yine bayağılaştırmadan başka bir şey olmayan, hatta tâbi olanların*

zihinlerinde içlerinden çok azının silebildikleri “bilimci” bir damga (ya da iz) bırakması bakımından belki de bir anlamda en kötüsü olan kaba (bayağı) eğitim yöntemlerinin uygulanımını sürdürmüş olmaktadır.”

Freud’un tezinin iki temel cihetinden biri olan cinsellik, bu açıdan ele alındığında insanların birbirlerine itiraf edemediklerinin bayağılığa vardırılabilecek biçimde işlenmesinin, edebî eserin değerine ve onu ortaya çıkarmanın edebiyat tarihindeki yerine fazla bir katkısı olmaz. Zaten klâsik edebiyatımızda, bu ciheti işlemek isteyen şairlerin klişe istiareler dışında bir anlatıma başvurmak dışında bir derterli yoktu.^[7] Eski dünyada cinselliğin algılanış ve sunuluş biçimi de bu hususta önem arz etmektedir. Konu hakkında Murat Bardakçı’nın dikkatlerine yer vermek uygun olur kanaatindeyiz (1993: 5): “O zamanlarda, bugünün ‘muzır’ kavramı yoktu. ‘Uygunsuz kadın ve erkekler yine iş başındaydı ve hatta hem nüfusa göre oranları daha fazlaydı, hem de faaliyet sahaları daha genişti galiba... Cinselliği yazan kaleme yasak yoktu... Hoşgörü topluma bugünden daha fazla egemendi.” Söylenmek istenene herhangi bir perdenin korumasına gerek yoktu.

Psikanalitik kuram, metinlere farklı amaçlara yönelik olarak uygulanabilir. Eserden hareketle yazarın psikolojisinin tespiti, ya da yazarın psikolojisinden hareketle eserin anlaşılması beklentisiyle bu kurama başvurulabilir. Eserden hareketle yazarın psikolojisinin tespiti, modern metinlerin anlaşılabilmesine olanak sağlayabilir. Ediplerin hayatları hakkındaki verilerin daha açık olması, hatta kimilerinin psikanalitiği eserlerinde işlemeleri gibi hususlar; modern metinlerin bu açıdan incelenmesini kimi zaman zarurî kılar (Moran, 1991: 139-140). Yazarın içinde bulunduğu ruh hali, eserdeki karakterlere de nüfuz ettiğinden; karakterlerin tahlili de bu açıdan önemli görülebilir. Ancak doğum ve ölüm tarihi, muhiti, aile ve dost çevresi, tahsili dahi kesin olarak bilinmeyen bir klâsik şairin salt eserinden hareketle; gelişim dönemlerinden birini problemleri geçirmesinin, Oidipus kompleksini - tüm erkekler gibi- yaşadığı için babasını düşman görmesinin, eşcinsel olmasının bilgi olarak aktarılmasında herhangi bir fayda yoktur. Estetik değer ölçüsünün ne olduğu, zamanın ve sonraki devirlerin bir eseri hangi kriterlerine göre değerlendirip yücelttiği sorularının cevabı da sanatçının cinsel tercihinin nadiren taalluk eder. Sözelimi Nedim’in, aşağıdaki beyitlerde “yüzüne siyah hat gelen” sevgilisinin hangi cinsiyetin temsilcisi olduğunun; onun mahlas kullanmaya tenezzül etmeyecek kadar şehrin nüktedanları tarafından tanınması ile bir ilgisi varsa, tenkidinin yapılması gerekir:

Geldi mülk-i hüsnüne hatt-ı siyah mushaf be-dest

Sen dahi ey kâfir-i nahvet müselmân olmadın

Hayli demdir belin koçmağa kasedtikçe ben

Nâz ile benden yine bana girizân oladın^[8] (Özkırmı, 1991: 90)

Estetik Değerin Tayini

Psikanaliz, temel itibariyle sanatçıyı, gözleri açık olduğu halde rüya gören hastalar olarak ele alır. Bu nedenle eser meydana getiren kimselerdeki itici güç, hastalıklı bir durum olarak değerlendirilir. “Psikanalitik eleştiriyi kullananlara göre, yazarın eseri, psikanaliz tedavisindeki bir hastanın sözleri gibi ele alınabilir ve o zaman yazarın gizli isteklerini, cinsel eğilimlerini, bilinçaltı dünyasını araştırıp ortaya dökmek için eserini incelemek gerekir. (Moran, 1994: 137)” Klâsik şairlerin, eserlerinde kişiliklerini, geleneğin verdiği tonlar ile gayet güzel kamufle edebildiği göz önüne alındığında durum, içinden çıkılmaz bir hâl alır. Geleneğin konuşturduğu bir şairin, hangi noktada libidosunun karanlık köşelerini dışa vurduğu; psikanalize göre şairinin de açıklayabileceği bir durum değildir. Bu nedenle, esere yüzeysel bir yaklaşımla ve kelimelerin ifade ettiği ilk anlamlarla çözüm bulmaya çalışmak pek yerinde bir sonuç doğurmaz.

Psikanalitik metot, eserden hareketle sanatçının iç dünyasına varır. Ancak “sosyolojik eleştiride ve anlatıcı kuramda gördüğümüz bir durum burada da vardır; yani kuram eserin doğuşunu açıklar, ama bu doğuşun açıklanışı betimleyici eleştiridir, değerle ilgisi yoktur (Moran, 1994: 140).” Kendisini

iyi bir şekilde gizleyen sanatkârın, hayatı ve karakteri hakkında birtakım bilgilere ulaşabilme vaadi, heyecan vericidir. Bilhassa, hakkında yalnızca birkaç kelimelik açıklama bulunan bir sanatkârın; en azından iç dünyasının aydınlatılabilmesi önemli görünmektedir. Fakat varılacak sonuçlar, hiçbir zaman eser sahibi tarafından teyit edilemeyecektir. Bu nedenle bunların bilimsel veri mi, yoksa indî hüküm mü olduğu her zaman tartışılmaya açık kalacaktır.

Metin Seçimi Hususundaki Öznellik

Freud dahi psikanalitik metodun her metne uygulanamayacağını çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Bilhassa rüyalar bahsinde, Freud, eldeki verilerin -psikanalitik tabirle- hastanın direnme süzgecinden geçerek sunulduğunu hesaba katarak, işin içine psikiyatrisin yorumlarının girmesi gerektiğini söyler.^[9] Rüyaların gizli düşünceleri ve çağrışımların oluşturduğu bir terkip olduğunu söyleyen Freud, bu ikisinin ayırt edilmesi hususunda bir seçime gidilmesi gerektiğini şöyle ifade eder (2004/1: 29): “İşte biz burada araya girerek anıştırmaları tamamlıyoruz; gerekli sonuçlar çıkarıyoruz ve analiz edilen kimsenin sadece çağrışımları içinde söylediklerini değerlendiriyoruz. O zaman düş görenin verdiği gereçlerden, anlatmadıklarını anlattıkları içine kaydırarak keyfimize, huyumuza göre düzenliyoruz gibi görünüyoruz.” Freud, sözlerinin devamında, iyi seçilmiş bir edebiyat eseri örnek alındığında bu yorumlayış biçiminin öznel olmakla birlikte, tek çıkar yol olduğunu savunur: “Fakat siz kendiniz bu analizi yapınız ya da yazınınuzun bize sundukları arasından iyi seçilmiş bir örnek alınız. O zaman, benzer bir yorumlamanın zorla kendini kabul ettirdiği biçimde kanmış olacaksınız.” Freud, yaklaşımındaki öznelliği kabul eder. Bu yaklaşımın uygulanmasında, uygulamacıyı yanlışa götürebilecek iki faktör bulunmaktadır. Birincisi, malzemenin öznel olmasıdır. Söz konusu bir edebî metin olduğunda, sanatçının yansıtmak istediklerinin tamamıyla öznel olması gibi bir problemle karşı karşıya geliriz. İkincisi ise, verilerin değerlendirilmeye tâbi tutulmadan önce, seçilirken öznel bir elemenden geçirilmesidir. Değerlendirmeye lâik görülen verilerin incelenmesi ise baştan sona öznel bir tavır gerektirmektedir. Freud, “iyi seçilmiş” tabiri ile, psikanalitik yoruma açık metinleri kastetmektedir.

Klâsik edebiyatımıza ait metinlerde dönemin cinsellik ve saldırganlık -ki Freud’un görüşlerinin iki temel yönüdür- temayüllerini ön plana çıkararak metinler yok değildir. Kanlı bıçaklı savaş tasvirleri; hamamlardan sokağa taşan maşuklar, niyete uygun olarak gayet kolay biçimde erişilebilir malzemelerdir. Ancak, bu eserlerde zaten iç dünya doğrudan dışa vurulduğundan herhangi bir zorlamaya gerek duyulmaz. Bu türden metinlerin seçimi, araştırmaya değil niyete uygun seçimlerin yapıldığı anlamına gelir. Örnek olarak, Nef’î’ye ait aşağıdaki beyitte bir saldırganlık temayülü aramaya gerek yoktur. Kozların savaş meydanında kılıçlarla paylaştığı bir dönemde, memduhunu döktüğü kanla övmek yadırganacak ya da saldırganlık temayüllerinin zuhuru olarak nitelenecek bir durum değildir (Nef’î, 1991: 134):

Düşükçe hâke gûy-sıfat kelle-i adû

Pây-ı semendi tut ki ana savlecân imiş^[10]

Rakîb’e Bakış

Psikanalitiğin iki dayanağını oluşturan cinsellik ve saldırganlığın, gelenek içerisinde abartılı bir tonda sunulduğu; bu kuramın klâsik edebiyata uygulanışını çeşitli problemlerle karşı karşıya getirmektedir. Şiirlerin yorumlanması esnasında bu metodun kimi noktalarda araştırmacıya kolaylık sağlayacağı da eklenmelidir.

Bir başka soruyu daha gündeme getirmek istiyoruz. Freud’un Oidipus kompleksi olarak ortaya koyduğu durumun, klâsik şiirde de farklı bir duyarlılıkla ancak ona paralel bir biçimde işlendiği söylenebilir mi?

Divan şiirinde “rakip” bahsi psikanalitik bağlamda ele alındığında, insanlığın ilk suçluluk duygusunu ele veren bazı hassasiyetler tespit edilebilir. Rakip, daima aşığı kahreder, sevgiliye yakınlığı ve sevgilinin âşıktan ziyade rakibe meyli; kıskançlığın ve intikam duygularının beyitlere

nakşedilmesi sonucunu doğurur. Rakip devdir, kötüdür, çıkarıcıdır, âşığı saf dışı etmek için uğraşır. Âşık, ona ölümcül bir hınç besler. Freud'un bahsi geçen kompleksi de, insanların küçük yaşlarda, ebeveynlerinden karşı cinsten olanına cinsel bir bağlılık güttüğünü ifade eder. Bu bağlılık, ilk cinsel deneyimlerin yaşandığı ve aynı zamanda insanoğlunda suçluluk duygusunun doğuşuna zemin hazırlayan bir hâl alır. Çocuk, küçük yaşında karşı karşıya kaldığı bu problemlili hâli bastırarak ömrü boyunca taşır. *Psikanaliz ve Uygulama* adlı eserinde, Hans adında küçük bir çocuğun cinsel gelişimini masaya yatıran Freud, bu küçük çocuğun annesine karşı duyduğu ilgiyi engelleyen babasına karşı takındığı tavrı da düşmanlıkla açıklar. Ebeveynden karşı cinsten olanına duyulan ilgi, hemcinsleri tarafından engellendiğinde çocuklar, kıskançlıktan kaynaklanan bir düşmanlık ve sevilen bir kimseye karşı beslenen düşmanlığın yarattığı pişmanlık duygusunu birlikte yaşarlar. Bu, Freud'a göre tüm insanların yaşadıkları bir deneyimdir. Aşağıya alınan pasaj ile, bu düşmanlık hislerinin ne şekilde ortaya çıktığı, çocuğun kendi ağzından daha iyi görülebilir. (Hans, babası ile konuşmaktadır):

Baba: Orada (Gmunden adındaki yer) annenle yataydın sık sık.

Hans: Evet.

Baba: Kendini baba mı sanıyordun o zaman?

Hans: Evet.

Baba: Sonra babandan korkuyordun değil mi?

Hans: Sen de her şeyi biliyorsun, benim bilmediğim.

Baba: Fritzl (Seyis) düştüğünde, babanın da aynı öyle düşmesini istedin. Koyunun sana tos vurması gibi, sen de babana tos vurdun. Gmunden'deki cenaze törenini anımsıyor musun?

Hans: Evet. Ne olacak?

Baba: Baba öldüğünde, ben baba olacağım diye düşünüyordun.

Hans: Evet (Freud, 2004: 91-92)."

Şimdi doğrudan doğruya, rakibe karşı takınılan tavrı yansıtan birkaç beyit örneği vermek istiyoruz:

Dâyim rakîbe izzet eder ol nigârumuz

Bir itce yok yanında bizüm i'tibâumuz (Revânî)

Senden beni rakîb nice idebile bâ'îd

Benden yaña çü sinin Hak idüp-durur karîb (Ahmedî)

Rakîb-i dîvi âdem mi sanur ki ol perî bilsem

Anun gibi le'îme bunca ihsân eyleyüp neyler (Yahyâ)

Nikâb ile göremezken biz anı vâ-hayfâ

Rakîb o gerden-i simîni bî-nikâb kokar (Nedîm)

Ancak yine de, klâsik şiirdeki rakibin, insanlığın ilk suçluluk duygusu ve düşmanlığın beslendiği "karşı cinsteki ebeveyn" olduğunu söylemek istemiyoruz. Yalnızca, klâsik şiirimizde geçen kavramlar üzerine, farklı bir bakış açısı ile psikanalitiğin de kafa yorduğunu; aynı şeyler üzerinde düşünenlerin her zaman aynı sonuca ulaşamayacaklarını hatırlatarak belirtmek isteriz. Kimi zaman bu gibi kesişmelerin görüldüğü ve bunlar üzerinde disiplinler arası bir inceleme yapılmasının manidar olacağı kanaatindeyiz. İncelemelerin hem klâsik edebiyat araştırmalarına hem de psikanalitiğe daha fazla malzeme sunacağı âşikârdır.

Çeşitli metot uygulamaları esnasında, şairin kendi psikolojisini ön plana çıkardığı kimi manzumelerin, psikanalitik yorumların da bir çeşni olarak kullanıldığı yaklaşımlarla ele alınıp değerlendirilmesinde fayda olabilir. Bu açıdan açmazları ve zorunluluğu ile ele aldığımız psikanalitiğin, dikkatle uygulanması gereken bir metot olduğunu, Freud'un sözlerine istinaden yineliyoruz: "*Henüz bir psikanaliz yapmamış okuyucuya her şeyi hemen anlamak istememelerin,*

eldeki verilere, yan tutmayan bir dikkatle eğilmelerini ve daha öte açıklamaları beklemelerini salık veririm (Freud, 2004: 66).”

KAYNAKÇA

- FREUD, Sigmund, **Psikanaliz Üzerine**, Çev.: A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul, 2004.
- FREUD, Sigmund, **Cinsiyet Üzerine**, Çev.: A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul, 2004.
- FREUD, Sigmund, **Yaşamım ve Psikanaliz**, Çev.: Kâmuran Şipal, Say Yayınları, 2005.
- ZWEIG, Stefan, **Sigmund Freud Cinselliğin Yeryüzü**, Çev.: Ali Avni Öneş, Broy Yayınları, İstanbul, 1991.
- FREUD, Sigmund, **Psikanaliz ve Uygulama**, Çev.: Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul, 2004/3.
- KURT, İhsan, **Psikolojiden Kültüre**, Eğitim Kitabevi, Konya, 2002.
- GUNÉON, René, **Manevî İlimlere Giriş**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Necâtî Beg, **Necâtî Beg Divânı**, Haz. Ali Nihad Tarlan, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- YAVUZ, Hilmi, **Osmanlılık, Kültür, Kimlik**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.
- Nâilî, **Nâilî Divanı**, Haz.: Haluk İpekten, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.
- KUTLAR, Fatma Sabiha, **Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale-i Cevâhir-nâme**, Öncü Kitap, Ankara, 2005.
- ÖZKIRIMLI, Atilla, **Nedim Hayatı, Sanatı, Eserleri**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.
- FROMM, Erich, **Sigmund Freud’un Misyonu**, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000.
- MORAN, Berna, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994.
- BARDAKÇI, Murat, **Sarayda Gece Dersleri**, Gür yayınları, İstanbul, 1993.

^[1] Sigmund Freud: Psikanalizin kurucusu hekim. Hakkında, eserlerinin tercümesi olmak üzere diğer psikoloji kitaplarında da kronolojik bilgi rahatlıkla bulunabilir. Biz burada dipnot olarak Freud’un kronolojisinde ön plana çıkan hadiseleri kısaca vereceğiz: 1856 yılında Avusturya Freiberg’de doğdu. Lise yıllarında Goethe’nin eserlerinden etkilenerek tıp öğrenimi görmeye karar verdi. 1883 yılında meşhur nöropatoloji uzmanı Theodor Meynert’in kliniğinde asistan olarak çalıştı. 1890 yılından sonra klinik psikolojiye yöneldi. 1900 yılında “Düşlerin Yorumu”, 1905’te “Cinsiyet Üzerine Üç Deneme”, 1913’te “Totem ve Tabu” adlı eserini yayınladı. 1938 yılında Nazilerin Avusturya’yı işgali üzerine Londra’ya yerleşen Freud, burada 1939 tarihinde yaşamını yitirdi. (bkz. Sigmund Freud, Yaşamım ve Psikanaliz, Çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul, 2005)

^[2] “Bilindiği gibi *Hamlet* eleştirmenlerini en çok uğraştıran noktalardan biri Hamlet’in babasının intikamını almak için bir türlü harekete geçmeyişi, bunu durmadan erteleyişidir.” Ernst Jones, *Hamlet’in*, bu kayıtsızlığını, küçük yaşta ebeveynlerden hemcins olanına duyulan rekabet ve nefret hislerinin zuhuru olarak ele almıştır (Oidipus kompleksi). (bkz. Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 138)

^[3] Ulusal felsefe ve ulusal tefekkür arasında bir ayrıma giden Hilmi Ziya Ülken’in görüşlerini ve doğu ile batı arasında kurduğu benzeşim bağlantılarını değerlendiren Hilmi Yavuz, Ülken’in tasavvuf ve psikanaliz arasında kurduğu benzeşim bağlantısının rastlantısal olduğunu belirtir (1997: 28): “... Psikanaliz kuramı ile tasavvuf arasındaki benzerlik, Freud ile mutasavvıfların aynı evrensel sorular üzerinde düşündüklerini gösterir; dolayısıyla, aralarındaki benzerlik *rastlantısal*’dır. Yeri gelmişken yineleyelim. Ülken, tasavvufu psikanaliz kuramının kavramlarıyla temellendirirken, gerçekte asal programına bağlı kalıyor: ‘Gözümüzü modern dünya zaviyesinden ayarlayarak mazimizi, İslam din ve medeniyetini tetkik etme’ programına...”

^[4] Ayrıca bkz., Hilmi Ziya Ülken, *Tasavvuf Psikolojisi*, İÜ Serbest Konferansları, İstanbul, 1946, s. 194.

^[5] Sonunda eziyetle can almak senin mizacın oldu. Ey put gibi güzel sevgili, ben de senin için can ve gönülden geçtim. (Eziyetlerine razıyım.)

^[6] Gönülün ateş coşturan denizi yatışınca, hasretin her dağ yarası vücutta bir kan girdabı oluşturur.

^[7] Cinsel ilişkilerin tasvirinde benzetme unsuru olarak taşların kullanımını klişe benzetmeler olarak ele alırsak, bunların da libidoyu örtbas etmekten ziyade estetik bir kaygıdan kaynaklandığını görürüz: “Özellikle akik, lâl, mercan, yakut, inci ve elmas, renklerinden başlamak üzere kadın ve erkek cinselliğini anlatan teşbih ve istiarelerde benzetmelik olur. Şairler, en mahrem sahneleri tasvir ederken başvurdukları bu anlatım tarzıyla eserlerine estetik boyut katmayı başarırlar (Kutlar, 2005: 9).”

^[8] Güzellik mülküne elinde mushafla siyah hatlar geldi de, ey gururlu kâfir, sen hâlâ Müslüman olmadın. Nice zamandır ben belini kucaklamaya niyetlensem, nazlanıp benden yine bana kaçmadın.

^[9] Psikanalitiğin, rüyalar konusundaki seçmeci tavrı edebi eserlerin seçiminde de etkili olmalıdır. Freud’un, hasta kabul ettiği sanatçıların da eserlerinde gözü açık düş gördüklerini hesaba katarsak, bunların da sunuluş biçimlerinin bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde çözümlenemeyecek biçimde maskelenebileceğini kabul etmek gerekir. Çünkü, “*Gerçekte rüyayı görenin ne anlatmaya çalıştığını biz de bilemeyiz, onun kendisi de bilemez. Burada zaman kaybetmeden bir tercih yapmamız gerekiyor. Analitik olmayan doktorların da iddia ettiği gibi düş, sahibinin kötü uyuduğunun, beyninin bütün kısımlarının aynı ölçüde dinlenmediğinin, bazı bölümlerinin bilinmeyen bazı uyarıların etkisiyle uyanık kalmaya çalıştığının, ama bunu ancak eksik bir düzeyde başarabildiğinin bir işareti olabilir* (Freud, 2004/1: 25).”

^[10] Düşman kellesi toprağa top gibi düştükçe, onun atının ayakları -o kellelerle çevgân oyunu oynayan- eğri sopaya benzer.